

Богдан ОСАДЧУК
РОЛЬ ЄЖИ ГЕДРОЙЦА
В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

З Єжи Гедройцем я познайомився п'ятдесят років тому, а точніше в червні 1950 року на Конгресі свободи культури в Західному Берліні. Йшов другий рік «холодної війни», епіцентр якої якраз і був розташований у цьому місці. На рік раніше Сталін був змушений припинити блокаду Берліна, однак ця поразка не повернула колишнього флірту між Радянською імперією та Західними демократіями. Москва разом із її сателітами й комуністичними партіями в Західній Європі розпочала ідеологічний наступ проти «американського імперіалізму», метою цього наступу було витіснення Сполучених Штатів зі старого континенту. Скликаний у Західному Берліні – тоді острові незалежної думки в морі сталінської несвободи – Конгрес повинен був стати сигналом для мобілізації американських і європейських інтелектуалів супроти небезпеки нового поневолення духу в ім'я «миру та соціалізму». Європа ще не зовсім прокинулася після фашистського й гітлерівського тоталітаризму. Небезпека повернення до системи несвободи, цього разу в комуністичній обгортці, щонайменше не була фантазією. Відбувалися процеси суцільної капітуляції інтелектуалів за «залізною завісою», подібні прояви серед цієї ж верстви траплялися й на Заході, що стало поштовхом до початку західного контрнаступу. Берлінський конгрес був започаткуванням цієї акції.

Організатори цього заходу вирішили залучити й представників тих угруповань інтелектуалів зі Східної Європи, що виникли на Заході. Ось так на вулицях Берліна з'явилися двоє прибульців з Парижа: Єжи Гедройц і Юзеф Чапський, демократичні аристократи, що дуже відрізнялися від переважної частини учасників із Заходу, які колись були запеклими комуністами, приміром. Кьостлер, Бьоркенау, Льовенталь. Ця відмінність

походження, а також політичної генеалогії і різного досвіду не зникла й надалі.

Ми зустрілися у готелі «Савой», де мешкали Гедройц і Чапський, – це недалеко від Політехнічного інституту, де відбувалися наради Конгресу свободи культури. Для обох прибульців із Заходу я був невідомим, трохи екзотичним птахом. Вони нічого про мене не знали і, як здається, їм було важко сприйняти мої розповіді про долю, що закинула мене з далекої Коломиї в Центральну Польщу, а потім у Берлін. А я дещо про них знав. Про Чапського – з оповідань молодого Любеньського з Кизімежи Велької, а про Гедройца спочатку зі спорадичного читання «Культури», яку мені давав почитати газетяр Ляпка в Піньчові, а потім – із вуст колишнього депутата Сейму з Волині, Степана Скрипника, двоюрідного брата отамана Петлюри і товариша воеводи Юзевського під час розмов у 1940 році в Хелмі Любельському, а трохи згодом – від Геннадія Которовича, українського журналіста, який був парламентським кореспондентом «Політики».

З плином часу подробиці тих розмов призабулись, однак зустріч у Берліні 1950 року трохи їх відновила. Я також згадав купівлю, певно першої за власні, зароблені перед війною репетиторством гроші, книжки «Між Німеччиною та Росією» Адольфа Бохеньського⁵⁸, яку видав Гедройц і яку я скрізь за собою возив. Розмови з Гедройцем під час Конгресу в Берліні справили на мене надзвичайне враження. Я відчув, що знайшов нарешті те, чого шукав і про що мріяв: шлях до діалогу та партнерства.

Почалася моя співпраця з «Культурою». Спочатку несмілива й від випадку до випадку, переважно на німецькі теми під псевдонімом Берлінець, а з часом – про українські справи й нарешті про польсько-українські відносини. Втім це було не все. Наше співробітництво поширювалося й на інші царини. Назву в цих спогадах-підбитті підсумків найголовніші серед них. На першому місці були заохочування й пошуки союзників як серед українців, так і серед іноземців, переважно німців і швейцарців. Ішлося про пошук українських авторів із середовища молодшого покоління еміграції, про спроби співпраці з представниками

⁵⁸ Адольф Бохеньський (1909–1944) – польський публіцист і політичний діяч, у 1927–1939 рр. дописував до кількох часописів, зокрема до тих, що їх видавав С. Гедройц – «Бунт молодих» і «Політика».

еміграції з української території з-за Збруча, тобто так званих «східняків» з Української революційно-демократичної партії під керівництвом Івана Багряного, з якими я був у найближчих стосунках, однак результати були не найкращі. Мало хто з цих кіл усвідомлював вагомість зав'язання стосунків із поляками. Певною мірою над ними тяжів давній радянський пропагандистський стереотип антиукраїнської ролі «білополяків». Я намагався боротися з ним на шпальтах їхнього часопису «Українські вісті», який виходив у Західній Німеччині, в місті Ульм. Цей журнал був тоді єдиною демократичною трибуною української політичної еміграції. Від самого початку він проголосив дотримання ідеї Петлюри – що відповідало переконанням редактора «Культури» – і робив ставку не на третю світову війну, як націоналісти-бандерівці, а на мирну поступову революцію, тобто на близький ідеям Гедройца й Мерошевського еволюціонізм. Однак у тому середовищі ніхто не знав польської мови, а я не мав часу перекладати їхні трактати, що було помилкою з мого боку.

Я був зайнятий співпрацею з німецькомовною американською газетою «Die Neue Zeitung» – на той час найкращим виданням у Німеччині – і це, зважаючи на те, що тоді мені нелегко було писати німецькою й добувати матеріал на східноєвропейські теми, обмежувало можливості робити ще щось. Справи ускладнилися тоді, коли після ліквідації «Die Neue Zeitung» у 1955 році мені пощастило стати одним із головних співробітників традиційного ліберального видання у Швейцарії «Neue Zürcher Zeitung». Газета виходила вже двісті років і давно посіла перше місце в таблиці про ранги світової преси. Я від самого початку мріяв дістати можливість друкуватися на шпальтах цієї шанованої трибуни. 1956 року мої мрії стали дійсністю, та водночас і головним болем, бо «Neue Zürcher Zeitung» виходила тричі на день: вранці, вдень і ввечері. А позаяк газета згідно зі старими принципами не мала кореспондентів у країнах, де існувала цензура, то я відповідав за всі комуністичні країни Східної Європи – крім Югославії, де зробили виняток для дуже гарного журналіста Гальперіна. А вранці мені працювати тяжко через низький артеріальний тиск (у мене до обіду ніколи не було лекцій в університеті), найважчим випробуванням було писання рано-вранці коментарів до денного випуску. Потім усе змінилося, бо швейцарська пошта зліквідувала розкіш доставки пошти тричі на день.

Згадані зв'язки з німецькою та швейцарською пресою сприяли просуванню ідеї «Культури» на шпальтах згаданих видань. Для нас це було надзвичайно важливе питання, бо це давало змогу виходити за межі польського й українського еміграційного гетто. Я був цим задоволений, а Гедройц дуже цінував таку можливість. Загалом це була важлива ділянка боротьби з советським імперіалізмом, тим більше, що стосовно політичної еміграції у громадській думці існували різноманітні упередження. Руйнування мурів недовіри й пошук прихильників нашої спільної справи в німецькому, а завдяки міжнародному авторитетові «Neue Zürcher Zeitung» – і в ширшому європейському, й навіть світовому середовищі, було за тих часів одним із важливих завдань.

Певним доповненням до цього було співробітництво з берлінським кореспондентом «Культури» Єжи Прондзинським у редагуванні й поширенні спільного інформаційного бюлетня німецькою мовою. Початок був чудовий, однак фінансові труднощі змусили Єжи Гедройца зліквідувати кореспондентський пункт і відкликати Прондзинського з Берліна. Коли він виїхав до Лондона, я повинен був сам борюватися з проблемою популяризації ідеї «Культури» на німецькому ґрунті, спочатку через уже згадуваний часопис «Die Neue Zeitung», а потім на шпальтах провідного ліберального видання «Der Tagesspiegel», де протягом довгих літ я писав під псевдонімом Александр Кораб.

Іншою досить вагомою цариною моєї співпраці з Єжи Гедройцем були вишукування й заохочення нових співробітників серед відомих мені українських публіцистів. Найпліднішим виявився Борис Левицький у Мюнхені. До війни він був запеклим націоналістом, а після поділу ОУН, що стався в еміграції, у Кракові 1940 року, опинився на боці радикалів, тобто бандерівців, і згодом під час війни, після німецького вторгнення, створив разом із талановитим публіцистом Іваном Міtringою лівацьку групу «За Радянську Україну – без Сталіна і Гітлера», яку нещадно переслідувала німецька влада. Опинившись після війни в еміграції у Мюнхені, він спершу приєднався до згадуваної раніше партії Багряного, однак через певний час вишов із неї разом із Іваном Майстренком і Всеволодом Голубничим, і створив часопис «Вперед».

Левицький був непоступливий, дуже самовпевнений і в Гедройца, як і в мене, з ним траплялися різні перипетії, однак

загалом співробітництво заради ідеалів «Культури» було дуже істотним. Іншим моїм «підопічним» був Любомир Ортинський, що належав до іншого угруповання, ніж Борис Левицький, і подав лише кілька публікацій на шпальтах «Культури», проте дуже важливих. З кола моїх близьких друзів дописували, хоча й із неоднаковою інтенсивністю, редактор спочатку «Української літературної газети», а потім журналу «Сучасність» Іван Кошелівець і університетський товариш, історик і публіцист Іван Лисняк-Рудницький, син знаної до війни депутатки Сейму Мілени Рудницької, якого ми через великий вплив на нього матері називали «маминим синочком».

Найголовнішим у моїй співпраці з Єжи Гедройцем було прокладання нового шляху до подолання старих конфліктів і пошук розв'язків на майбутнє. У цьому контексті Гедройц був ключовою, найважливішою постаттю. Він мав бачення перспективи й був у цьому не поступливий і наполегливий. Він не піддавався тимчасовим труднощам і розчаруванням. В історичну перспективу, яку він передбачав, вірив без вагань. Та тільки так виникають і досягають розквіту великі передбачення майбуття. Він діяв без фанатизму, так, наче це була звичайна річ. Пам'ятаю, як я не раз протягом наших численних довгих розмов у Мезон-Ляфіт часом висловлював сумніви чи застереження. Єжи Гедройц все терпляче вислуховував, а потім виправляв мене й ніколи не гарячкував. Наші дебати були чимось на зразок політичних бесід, а не теоретичними трактатами. Гедройц прозирає майбутнє, та водночас був прагматиком. Він не любив і не бажав фантазмагорій.

Я не веду щоденника й у мене немає хроніки наших зустрічей і розмов. Зараз я дуже про це шкодую. Можна було б написати чималу книгу. Однак трохи записів назбиралось, а решта – це пам'ять. Скільки було таких зустрічей, важко сказати. Інколи я бував у «Культурі» частіше, бували й довгі перерви, спричинені іншими обов'язками чи подорожами. Часто після довгого екзамнування редактором Гедройцем мене брав на спит завжди цікавий Зигмунт Герц: «Про що ви так довго розмовляли?» й додавав: «Напевно знову переробляли світ? Зізнавайся». Зазвичай він мав рацію. Хоча ми світу не переробляли, проте розмірковували над різними варіантами розвитку міжнародної ситуації та можливості впливу на цей розвиток згідно з нашими намірами й зацікавленнями.

Часом я допитувався в Єжи, як і навіщо він відкрив українське питання. Переважно він казав, що є важливіші справи, які потребують обговорення, або відкладав розмову на потім. Зі збережених записів можна висунути загальну картину цього палкого зацікавлення Україною в Гедройца. Може, вона не є повна й у ній бракує деталей, однак у загальних рисах, мабуть, вірогідна. Все почалося з відвідувань лекцій з історії України Мирона Кордуби. Гедройц тоді вже отримав юридичну освіту, тож відвідування лекцій і семінарів професора Кордуби, фахівця з етнічних і територіально-прикордонних питань, було приватною справою, а не обов'язком для молодого політика й редактора-початківця. Лекції українського історика з Варшави відіграли величезну роль у політичній і видавничій кар'єрі Єжи Гедройца. Українська справа на все життя стала для нього центральним питанням. До цього долучилась – оскільки Мінськ був місцем його народження – зацікавленість білоруським питанням і, звичайно ж, з огляду на походження роду – прихильність до Литви.

Ще замолоду Гедройц займався національними справами, спершу як редактор студентського часопису, потім – видання «Бунт молодих», а у тридцяті роки, аж до початку війни – тижневика «Політика», щоб після перерви воєнних років очолити паризьку «Культуру» й продовжити – в цілковито інших умовах, однак насправді зі схожим, хоча й далеко важчим завданням – прямувати до давньої мети: порозуміння зі східними сусідами Польщі. Зрештою, початок Другої світової війни перекреслив його честолюбні й вже далеко просунуті плани, а саме – створення з тижневика «Політика» щоденного видання з тією ж назвою й організацію політичної партії або парламентського клубу в Сеймі. Сам Гедройц – як він мені колись розповів – збирався виборювати депутатський мандат. Натоді це був вже сформований – хоча й неформальний – осередок переважно молодих прихильників Пілсудського, які працювали секретарями міністрів або жили на більшу чи меншу ренту й додатково заробляли як журналісти. До цієї групи, крім Гедройца, що був центральною фігурою, належали брати Бохенські – Адольф і Александер, Прушинські – Ксаверій і Мечислав, Лободовський, Незбжицький, Зацьвільховський, Студентович⁵⁹ та інші. Їхніми

⁵⁹ Александер Бохенський (1904–2001) – польський публіцист, політичний діяч, співробітник «Бунту молодих» і «Політики», редактором яких був Є. Гедройц.

менторами були трохи старші пілсудчики, приміром, волинський воєвода Юзевський⁶⁰ і Дунін-Борковський⁶¹ у Львові, й такі видатні політики цього табору як Пристор⁶² і Славск⁶³.

Першорядним, актуальним завданням була, згідно з їхніми поглядами, ревізія невдалої національної політики Речі Посполитої, передусім стосовно українського населення. Перспективною, далекосяжною метою було перетворення Польщі на державу, притягальну для уярмлених націй СРСР і започаткування процесів дестабілізації й розпаду комуністичної імперії. Їхніми союзниками були «прометейські» діячі – Бончковський⁶⁴ і Харасевич⁶⁵, угруповання, пов'язані з

· Ксаверій Прушинський (1907–1950) – прозаїк і публіцист, у 1945–1950 був на дипломатичній службі у Польській Народній Республіці.

· Мечислав Прушицький (1910–2005) – польський публіцист і політичний діяч.

· Юзеф Лободовський (1909–1988) – польський публіцист, прозаїк, поет. Був одним із головних експертів в українських штабах серед співробітників «Культури», автор найважливішої статті про необхідність польсько-українського примирення «Przeciwnie przysięgi przeszłości», надрукованої у 1950 р. в «Культурі».

· Єжи Пезбжицький – псевдонім Ричард Врага (1902–1968) – польський полковник і публіцист, керівник східного департаменту розвідки в II Речі Посполитій, публікувався до II Світової війни в «Бунті молодих» та «Політиці», редактором яких був С. Гедройц.

· Станіслав Запчівліковський (1902–1930) – польський військовий.

· Казимір Студенцович (1903–1992) – польський економіст, публіцист, діяч громадсько-християнського руху.

⁶⁰ Генріх Юзевський (1892–1981) – політик, публіцист. У 1920 році віце-міністр внутрішніх справ в уряді Української Народної Республіки. У 1929–1938 рр. волинський воєвода.

⁶¹ Пьотр Дунін-Борковський (1890–1949) – політичний діяч і публіцист, на зламі 1926–1927 рр. львівський воєвода, прихильник польсько-українського порозуміння.

⁶² Олександр Пристор (1874–1941) – польський політик, у II Речі Посполитій обіймав різні урядові посади, між іншими – 1931–1933 рр. прем'єр-міністр.

⁶³ Валерій Славек (1879–1938) – польський політик, співробітник Юзефа Пілсудського. В 1928–1938 рр. – депутат Сейму; в 1930–1931 і 1935 – прем'єр-міністр.

⁶⁴ Владзімеж Бончковський (1905–2000) – польський советолог і публіцист, визначний знавець України та польсько-українських стосунків.

⁶⁵ Харасевич – польський діяч так званого руху прометейського (прометейзму), який існував в Європі у міжвоєнний період (1921–1939) і був спрямований проти Радянського Союзу, його мета – домогтися зміни і незалежності народів, які насильно включені до складу Радянського Союзу в 1918–1921 рр.: українців, грузинів і кримських татар.

часописом «Wschód» («Схід») і «Бюлетнем польсько-українським», українці.

Пов'язання Гедройца з українським світом були якнайрізноманітніші. До цих кіл належали петлюрівські діячі. приміром, родич Петлюри, депутат Сейму з Волині і приятель Юзевського Степан Скрипник, керівник прес-агентства «Схід», колишній міністр уряду Української республіки Микола Ковалевський, проте були й діячі й журналісти з Галичини, передусім варшавський кореспондент ліберально-консервативного часопису партії УНДО «Діло» Іван Кедрин-Рудницький (брат депутатки Сейму Мілени Рудницької і дядько мого друга, історика Івана Лисняка-Рудницького). Кедрин був не лише талановитим журналістом, а й членом керівництва партії УНДО і політиком, який любляв діяти за лаштунками і потихеньку інспірувати потрібні в даний момент акції. Тобто він був зрідні Гедройцеві і, мабуть, тому вони добре між собою розумілися. Журналістом меншого калібру був український співробітник «Політики», парламентський кореспондент у Сеймі Геннадій Которович, походженням із православного духовництва з-під Грубешова, нащадок зубожілої української шляхти, природжений репортер, про якого директор тодішньої Школи журналістів у Варшаві, Васовський, говорив: «У нього з пера капає життя». Поставний і товариський, він був відомий серед прихильних до нього варшавських паній як «вродливий Ольгерд». У нього були чудові канали інформації, він мав журналістський нюх і крім вправно написаних фейлетонів з життя Сейму приносив Гедройцеві плітки з усіх національних груп.

Не надто тісні контакти Гедройц підтримував із редактором українського літературно-громадського видання «Вісник» у Львові, Дмитром Донцовим, що після війни був демонізований польською публіцистикою й лівого, й правого спрямування як батько українського тероризму зразка ОУН. Це не так. Донцов, що походив з українізованої російської родини, зберіг чимало типових для російської ментальності елементів, це виявлялося переважно в безапеляційності суджень, нетолерантності та створенні утопії нового ладу. Він був срудитом і водночас демагогом. На вигляд він здавався схрещенням Распутіна й татарського хана. Для примітивної української безробітної молоді, що походила з глухої галицької провінції, він був чимось незвичайним, українським Леніним а rebours. Він був і видатним

редактором свого видання, яке для Гедройца було – не за змістом, а за структурою – взірцем для майбутньої «Культури». Донцов був божком українських націоналістів, хоча до них і не належав, що викликало в них лють. Так само лють викликала його стриманість щодо «окупаційної Польщі». Проти Польщі він ніколи не написав жодного слова й був настільки доляльним, що після втечі зі Львова після німецького й радянського вторгнення – не до Німеччини, а до Румунії, зголосився в Бухаресті до Гедройца з проханням продовжити його нансенівський паспорт. Коли ми обговорювали з Єжи Гедройцем, у чому полягали його контакти з Донцовим, я отримав приблизно таке пояснення. Цитую за вільним записом весни 1999 року:

«Про якусь політичну співпрацю, звичайно, мови не було. Мене цікавили його оцінки комунізму й ситуації в Радянській Україні. Він, на відміну від своїх галицьких земляків, які були сліпі щодо проблем за Збручем і бачили лише свою боротьбу, зрештою, справедливу, з польською політикою, яка була жахливо дурна, цікавився тією проблематикою. Він навіть написав для нас дві статті на ці теми. До війни ми бачилися раз чи два. Частіше ми зустрічались у Бухаресті 1940 року. Але про ОУН мова ніколи не заходила. Ми обидва уникали цієї теми. Потім я згубив його з очей. Після війни я одного разу бачив його в Парижі, він втратив давнішу жвавність і був дезорієнтований. Я не хотів його запрошувати до співпраці з “Культурою”. Коли ми видали “Розстріляне відродження”, він дав цій книжці дуже критичну оцінку. Я зрозумів, що він втратив відчуття історії, залишився на старих позиціях. Я йому не відповів».

Однак у Гедройца були й інші українські «ходи», переважно в Галичині. Їздив туди – як він мені розповідав – часто і з великою прихильністю, звідси й дружба з польським опікуном гуцулів Станіславом Вінцензом, а по дорозі до Ворохти та Жаб'єго – зупинки й розмови з єпископом греко-католицької церкви Григорієм Хомишиним. Це дуже не подобалося таким, як Наконечніков-Клюковський⁶⁶, що хоча й був легіонером, але – як розповідав мені Гедройц – «неймовірним хамилом», що якимось повідомив: «Якщо Ви й надалі їздитимете в ці непевні місця, ми

⁶⁶ Броніслав Наконечніков-Клюковський (1888–1962) – польський політик. У 1928 р. воевода у Станіславові та у 1930 р. – воевода львівський, у цей час реалізував сувору політику проти української національної меншини, яка жила в регіонах, підпорядкованих його адміністрації.

Вас заарештуємо». Такою була, власне, довоєнна Польща. Зрештою дійшло до того, що міністр внутрішніх справ Косьцялковський, теж легіонер і підсудчик, «навіть неспоганий хлопець», як згадував Гедройц, видав наказ, щоб редактора «Бунту молодих» за підривному політику заслати в концентраційний табір у Березі. Йшлося про статтю, яку написав, не зазначаючи прізвища, Александер Бохенський на тему провальної політики Варшави щодо меншин, що провокує антипольський терор ОУН. Щоб виконати наказ, треба було спершу позбавити Гедройца посади державного чиновника в Міністерстві сільського господарства. Там у Гедройца був гострий конфлікт із міністром Понятовським⁶⁷, проте в тій ситуації міністр показав клас. Він сказав: «Якщо ви арештуєте Гедройца, я негайно подам у відставку».

«Ось бачите, – сказав мені тоді Гедройц, – були й такі. Польща була божевільною. Бо були й інші. Крім таких ворогів українців, як отой Наконечніков-Клюковський, був також – найнебезпечніший за всіх – міністр військових справ генерал Касприцький⁶⁸. Він був натхненником колонізаційної політики на Волині за допомогою військових поселенців, натхненником “шляхти загородової”, нищення церков на Холмщині. Прихильник асиміляції, ворог Юзевського, найдурніший і найнебезпечніший серед генералів».

Надійшов час війни і знищення всього доти зробленого. Гедройц на шляхах втечі весь час намагався втримати старі зв'язки, однак хаос був настільки неймовірний, а політичні умови такі несамовиті, що про спроби порятунку старих концепцій і структур не було мови. Після війни треба було все починати спочатку, в зовсім інших умовах, без інформації і знань про те, що залишилося зі старої команди. Війна поглинула й знищила старі домовленості та плани.

Треба було все починати знову. Це стосувалось і співпраці з українцями. Не було Бохенських і Прушинських, Дунін-Борковський, що збирався приїхати в Мезон-Ляфіт, несподівано помер, те ж трапилося з Рочером Рачинським⁶⁹. З-поміж

⁶⁷ Юліуш Понятовський (1886–1975) – польський економіст, у 1934–1939 рр. – міністр сільського господарства.

⁶⁸ Тадеуш Касприцький (1891–1979) – польський генерал, у 1934–1939 рр. – віце-міністр і міністр військових справ.

⁶⁹ Рочер Рачинський (1889–1945) – польський політик і дипломат, у 1939–1940 рр. – польський посол у Румунії.

українців – Кедрин виїхав до Америки й занурився в еміграційне життя. Которович⁷⁰, що правда, був у Німеччині, проте відійшов від польсько-українських справ. З колишніх залишився лише Лободовський. Потім долучився Юліуш Мєрошевський, який незабаром став головним партнером і виразником думки Єжи Гедройца.

Відірвані від своїх країн, позбавлені можливості перевірити, які там панують погляди та настрої, віддані на відкуп зловорожій та брехливої пропаганди, ми водночас діяли всупереч головним тенденціям, що панували в еміграції. Та незважаючи на все це, завдяки неймовірній наполегливості й витривалості Єжи Гедройца, ми стали чимось іншим, відмінним від більшості еміграції, що пливла в потоці традиційних ідей, винесених із наших країн, які підживлювали старі конфлікти, до того ж загострені внаслідок кривавих битв під час Другої світової війни, нових виявів несправедливості й незадоволення, що виникли через масові переселення та депортації в рамках акції «Вісла»⁷¹.

Першим нашим завданням було започаткування діалогу, переборення муру ворожості та недовіри, з'ясування старих упреждень і нових взаємних звинувачень, що виникли у полум'ї війни в царині публіцистики. «Культура» надовго стала єдиним місцем для таких обговорень і дискусій, що велися на засадах взаємної толерантності. В українців не було відповідника, бо схожий на «Культуру» часопис «Сучасність» був пов'язаний із певним, хоча й поміркованим, націоналістичним середовищем і цей факт не давав свободи висловлення безсторонніх думок. Незалежний журнал «Віднова» виник занадто пізно й тому не зміг відіграти вагомої ролі в діалозі. Він був лише голосом епігонів у тривалому марші до порозуміння, яке розгорталось на шпальтах «Культури», а згодом, у більш науковий спосіб, на сторінках «Історичних зошитів».

Чимало наших теперешніх земляків з обох боків кордону на Бузі та Сяні не усвідомлює всього процесу змін у свідомості

⁷⁰ Павло Которович (1900–1960) – український журналіст.

⁷¹ Акція «Вісла»: назва депортаційної акції, здійсненої комуністичним урядом Польської Народної Республіки, розпочата у квітні 1947 р.; мала на меті депортацію більш як 150 тис. громадян ПРЛ української національності з теренів їхнього розселення (південні і південно-східні регіони) на так звані *Ziemie Odzyskane* (Повернуті землі): схід і південь Польщі; її наслідком була примусова асиміляція та знищення традиційної української культури.

наших суспільств і в діяльності політиків, що відбулися протягом майже сторіччя. Без «Культури», тобто без Єжи Гедройца, польсько-українське прикордоння могло б зараз бути польсько-українським Косовом – взаємним кровопролиттям. Замість цього після тривалої смуги конфліктів і воєн, коротких періодів дружби, ми протягом уже багатьох років маємо систему, що спирається на взаєморозуміння й обопільну потребу співпраці й навіть дружби, яка в загальних рисах нагадує реалізацію планів і домовленостей Юзефа Пілсудського з Симоном Петлюрою. Без Єжи Гедройца, його концепцій і практичної діяльності, у нас би цього не було. Я гордий і щасливий, що міг разом із ним брати участь у цій великій справі.